

ΑΠΑΝΤΗΣΗ ΣΕ ΜΙΑ ΚΡΙΤΙΚΗ*

Ο Θ. Κ. Στεφανόπουλος (εφεξής: ο κριτής) επιφύλαξε στη δίτομη σχολιασμένη έκδοση της *Άλκηστης* του Ευριπίδη, την οποία επιμελήθηκαν πρόσφατα (Αθήνα 2012), μια εικοσασέλιδη εξοντωτική βιβλιοκρισία, που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Λογείον* (2, 2012, 319-38· η βιβλιοκρισία κυκλοφόρησε προηγουμένως ηλεκτρονικά το Πάσχα του 2013 με αρχική σελιδαρίθμηση 360-79). Μολονότι δεν συνηθίζω να συντάσσω απαντήσεις σε βιβλιοκρισίες των εργασιών μου, γιατί πιστεύω ότι και οι κρίνοντες κρίνονται, στην προκείμενη περίπτωση θεωρώ αναπόφευκτο να ασχοληθώ μαζί της, για να αποσοβήσω τον κίνδυνο να εκληφθεί η σιωπή μου ως αποδοχή της. Μοναδική μέριμνα της συζήτησης που ακολουθεί είναι η επικέντρωση στην ουσία. Αρχίζω με κάποιες χαρακτηριστικές ανακρίβειες.

α) Στην υποσημ. 2 της σ. 319 χαρακτηρίζεται ως όχι ανώδυνο κενό η απουσία από τη βιβλιογραφία μου της πρόσφατης βιβλιογραφικής επισκόπησης του Ευριπίδη στο περιοδικό *Lustrum*. Ωστόσο, παραπέμπω στη συγκεκριμένη επισκόπηση στη βιβλιογραφία του πρώτου τόμου, σ. 370-1, στο λήμμα Dubischar M., στο όνομα δηλαδή του συντάκτη της επισκόπησης της *Άλκηστης*.

β) Στο τέλος ενός καταδικαστικού συλλογισμού για το σύνολο του υπομνήματός μου (σ. 337) ο κριτής σημειώνει ότι “δεν γίνεται να σχολιάζει κάποιος τη λέξη *πίτυλος* και να μην παραπέμψει στο σχόλιο του Barrett στον *Ιππόλυτο* 1464”. Διερωτάται κανείς ποιος μπορεί να είναι αυτός ο “κάποιος”. Γιατί στο υπόμνημά μου (στ. 798) συμβαίνει να συζητώ τη λέξη *πίτυλος* και να παραπέμπω στο διεξοδικό σχόλιο του Barrett στον *Ιππόλυτο* 1464.

γ) Ο κριτής ισχυρίζεται (σσ. 334-5) ότι το ρήμα *διαπρέπω* έχει, κατά κανόνα, θετική σημασία, κάτι που έρχεται σε ευθεία αντίθεση προς τη συμπλοκή του με τον αρνητικό χαρακτηρισμό *ἀψυχία* (στ. 642). Η εξέταση όμως της χρήσης του ρήματος στην τραγωδία αποδεικνύει ότι αυτό μαρτυρείται στον Ευριπίδη μόνο δύο φορές (εκτός από την *Άλκηστη* επανέρχεται και σε ένα απόσπασμα της *Αντιόπης*), και μάλιστα και στις δύο περιπτώσεις συνδυασμένο

* [Σημείωση της Σύνταξης του περιοδικού: Επειδή δεν είχε διευκρινιστεί από τον πρώτο τόμο ότι δεν θα δημοσιεύονται απαντήσεις σε βιβλιοκρισίες, κατ' εξαίρεση δημοσιεύεται η παρούσα απάντηση. Διευκρινίζεται ωστόσο ότι εφεξής δεν θα δημοσιεύονται απαντήσεις.]

με αρνητικό χαρακτηρισμό (στην *Αντιόπη* λέγεται *γυναικομίμω διαπρέπεις μορφώματι*), ενώ στον *Σοφοκλή* απουσιάζει τελείως. Στον *Αισχύλο* απαντά μόνο μία φορά στη συμπλοκή *διαπρέπον κακόν* (*Πέρσες* 1007), προκειμένου για την ήττα στη *Σαλαμίνα*. *Διαπρέπω* σημαίνει “διακρίνομαι, ξεχωρίζω σε κάτι”, και το νόημα αυτό προσλαμβάνει θετική ή αρνητική χροιά ανάλογα με τα συμφραζόμενα. Πρβ. και το ερώτημα του *Ηρακλή* προς τον *Άδμητο* (στ. 512): *τί χρήμα κουρᾷ τῆδε πενθίμω πρέπεις*; Αφού το ρήμα απαντά στους δύο μεγάλους τραγικούς σπάνια και μόνο με αρνητική σημασία, ενώ απουσιάζει από τον *Σοφοκλή*, η σχετική παρατήρηση δεν διαθέτει κειμενικό έρεισμα.

δ) Υποστηρίζεται (σσ. 321-2) ότι θέτω στην ίδια μοίρα την *Άλκηστη* με την *Ιφιγένεια* την εν *Ταύροις* σε σχέση με τον ειδολογικό χαρακτήρα των έργων. Ωστόσο, πουθενά δεν συγκρίνω τις δύο τραγωδίες. Απλώς επικαλούμαι το έβδομο κεφάλαιο της αριστοτελικής *Ποιητικής*, όπου υπογραμμίζεται ότι θέμα μιας τραγωδίας αποτελεί η μεταβολή είτε από την ευτυχία στη δυστυχία είτε το αντίστροφο. Αυτό σημαίνει ότι έργα που υπάγονται στη δεύτερη κατηγορία, όπως η *Άλκηστη* ή η *Ιφιγένεια* η εν *Ταύροις*, εξακολουθούν να θεωρούνται τραγωδίες. Για το δεύτερο δράμα ειδικότερα παρατηρώ ότι ο *Αριστοτέλης* το επιλέγει, για να υποστηρίξει κάτι ιδιαίτερα σημαντικό, ότι ο ποιητής πρέπει να σχεδιάζει προκαταβολικά τα επιμέρους στάδια της πλοκής μιας τραγωδίας, προτού προχωρήσει σε λεπτομέρειες. Η επιλογή μάλιστα αυτού του έργου για τη συγκεκριμένη θεμελιώδη παρατήρηση έγινε γιατί ο φιλόσοφος το θεωρούσε δράμα υψηλής ποιότητας (*Ιακώβ* 1, σ. 49). Για σύγκριση δεν γίνεται λόγος, όποτε πρόκειται για παρανόηση των απόψεών μου.

ε) Τη διδασκαλική επιγραφή σχετικά με τις επανεκτελέσεις έργων του *Ευριπίδη*, την οποία επικαλείται ο κριτής και έντεχνα αφήνει να υπονοηθεί ότι την αγνώω (σ. 322), δεν τη μνημονεύω, επειδή συζητείται διεξοδικά στο άρθρο του *Α. Γ. Κατσούρη*, στο οποίο παραπέμπω.

στ) Σχετικά με τη γραφή *ἐκθροεῖν* που εισηγούμαι να αντικαταστήσει το εσφαλμένο *απαρέμφατο καθθανεῖν* (στ. 291), ο κριτής παρατηρεί (σ. 332) ότι το *ἐκθροῶσκα* απαντά μόνο μία φορά στην τραγωδία, και συγκεκριμένα σε λυρικά συμφραζόμενα στον *Οιδίποδα επί Κολωνῶ* του *Σοφοκλή* ως αναύξητος τύπος, “οιονεῖ ἐπικό ἀπολίθωμα”, οπότε η παρουσία του σε *ιαμβικά* συμφραζόμενα είναι ανεπίτρεπτη. Ωστόσο, το ρήμα απαντά σε *ιαμβικό* τρίμετρο στην αγγελική ρήση των *Περσῶν* του *Αισχύλου* (457: *ἄπλοισι ναῶν ἐξέθροσκον, ἀμφι δὲ κτλ.*), στο οποίο παραπέμπει το Λεξικό *Liddell – Scott – Jones*. Επιπλέον, το ρήμα επανέρχεται ως απλό ή σύνθετο αρκετά συχνά στον *Αισχύλο* (βλ. τον *Index Aeschyleus* του *Italie*) σε ενότητες γραμμένες σε *ιαμβικό* τρίμετρο. Ο έντεχνα διατυπωμένος ισχυρισμός, επομένως, είναι αβάσιμος.

Οι προηγούμενες επισημάνσεις έχουν, ελπίζω, κλονίσει την αξιοπιστία της εν λόγω κριτικής. Θεωρώ όμως ενδεδειγμένο να υπεισέλθω και στις υπόλοιπες παρατηρήσεις, προκειμένου ο αναγνώστης να σχηματίσει πληρέστερη εικόνα για τη μέθοδο αξιολόγησης της έκδοσής μου, και θα συγκεντρώσω τα ελάχιστα ωφέλιμα στοιχεία, που αποκόμισα από την ανάγνωση της βιβλιοκρισίας, στο τέλος της απάντησής μου.

Η δεύτερη ομάδα αντιρρήσεων έχει γενικόλογο και θεωρητικό χαρακτήρα, και αυτό σημαίνει ότι οι παρατηρήσεις που διατυπώνονται, χάρη στη γενικότητά τους, μπορούν να ενσωματώνονται με ευχέρεια σε οποιαδήποτε κριτική, χωρίς όμως να έχουν ιδιαίτερη αποδεικτική αξία.

α) Η δομή του πρώτου τόμου δεν ικανοποιεί, επειδή επιβαρύνει αδικαιολόγητα την οικονομία της έκδοσης (σ. 320). Ωστόσο, καθέννας αντιλαμβάνεται την οικονομία με διαφορετικό τρόπο, και δεν υπάρχει κάποιος απaráβατος κανόνας που να προβλέπει τη συγκρότηση της δομής ενός εισαγωγικού τόμου με συγκεκριμένο τρόπο, όπως ισχυρίζεται ο κριτής. Ειδικότερα, η ενότητα “Η *Άλκηστη* και η επιτύμβια λογοτεχνία” θεωρείται πλεονασματική, ενώ είναι, κατά τη γνώμη μου, απαραίτητη και σημαντική για την πρόσληψη και την ερμηνεία του δράματος. Ποιος αρχαίος θεατής άραγε θα μπορούσε να προσλάβει το δράμα ειρωνικά, όπως διατείνονται αρκετοί μελετητές, όταν αυτό περιέχει τέτοιο πλήθος αναφορών σε κοινούς παραμυθητικούς τόπους και σε επιτύμβια επιγράμματα, με τα οποία είναι εξοικειωμένος από εμπειρίες της προσωπικής του ζωής; Τα εννιά παραρτήματα, εξάλλου, συζητούν καίρια θέματα του έργου, τα οποία φωτίζουν και ενισχύουν τα λιτά σχόλια του υπομνήματος. Τα αναδημοσιευόμενα μελετήματα, επομένως, έχουν τη θέση τους εδώ, και όχι, όπως προτείνεται, σε αυτόνομο τόμο. Στα συμφραζόμενα αυτά παραμένει ακατανόητη η αντίρρηση για τον τίτλο της ενότητας “*Δοκιμή ανάγνωσης του δράματος*”, τον οποίο δύο φορές ο κριτής (σσ. 320, 321) ελέγχει ως “*αμήχανο για εισαγωγή*” και “*ξενίζοντα για εισαγωγή*”. Αν δεν περιττεύει η διευκρίνιση, θα θύμιζα ότι η λέξη “*δοκιμή*” είναι συνώνυμη της λέξης “*απόπειρα*”, και η λέξη “*ανάγνωση*” συνώνυμη της λέξης “*ερμηνεία*”.

β) Το ερμηνευτικό υπόμνημα θα έπρεπε να είναι αναλυτικότερο και να μην περιορίζεται σε παραπομπή στα σχόλια άλλων υπομνημάτων. Ωστόσο, όπως διευκρινίζω στο εισαγωγικό σημείωμα του δεύτερου τόμου, παραλείπω την ανάπτυξη σχολίων που καλύπτονται επαρκώς από την πραγμάτευση άλλων υπομνημάτων και περιορίζομαι σε ό,τι πρωτότυπο έχω να προτείνω. Πρόκειται για συνειδητή μεθοδολογική επιλογή, που αποσκοπεί στην πρόταση απόψεων που προάγουν την έρευνα και παράλληλα επιδιώκει με κάθε δυνατή οικονομία τη χαρτογράφηση των ήδη γνωστών θέσεων με τη βοήθεια παραπομπών, και όχι την επανάληψή τους. Με αυτήν την επιλογή, ασφαλώς, δικαιούται κανείς να διαφωνεί, αλλά νομίζω ότι πρέπει να αξιολογήσει το κρινόμενο υπόμνημα με βάση όσα αυτό επιχειρεί να προσφέρει, εφαρμόζοντας τις δεδομένες προδιαγραφές. Συγκεκριμένα, ως παράδειγμα ο κριτής (σ. 329) προσάγει το σχόλιό μου σχετικά με τους γραμματικούς τύπους *χρήν* και *έχρην*, για τους οποίους παραπέμπω σε πέντε υπομνήματα. Ακριβώς όμως αυτό το παράδειγμα αναδεικνύει ανάγλυφα το πρόβλημα, γιατί μία διευκρίνιση σχετικά με τη χρήση των τύπων αυτών θα επαλάμβανε για έκτη φορά τη σχετική πληροφορία, κάτι που θέλησα να αποφύγω.

γ) Η μετάφραση δεν διαθέτει χάρη, πνοή και βηματισμό, ενώ απουσιάζουν και οι απαραίτητες αναπνοές (σ. 323). Η γενικόλογη παρατήρηση δεν αποτελεί επαρκή ένσταση. Θα ήταν αποτελεσματικότερο, υποθέτω, αν ο κριτής πρότεινε τη δική του απόδοση ενός στασίμου του έργου και την αντιπαρέθετε με τη δική

μου μετάφραση, οπότε ίσως διευκρινιζόταν τι εννοείται με τους προηγούμενους αόριστους χαρακτηρισμούς. Επίσης δεν γίνεται σαφές γιατί η απουσία εκφραστικών τρόπων της νεότερης ποίησης αποτελεί καθουτήν μειονέκτημα (σ. 324). Πρόκειται προφανώς για εφαρμογή διαφορευτικής μεταφραστικής φιλοσοφίας, την οποία, ασφαλώς, κανείς δεν είναι υποχρεωμένος να συμμεριστεί, αρκεί να αναγνωρίσει τη νομιμότητά της πλάι σε μεταφραστικές απόπειρες άλλου τύπου. Ούτε η σποραδική χρήση δεκαπεντασύλλαβων είναι καταδικαστέα στην απόδοση ενός ποιητικού έργου, με την προϋπόθεση ότι αυτοί δεν προδίδουν το αρχαίο κείμενο. Η απόρριψη, εξάλλου, λέξεων από παλαιότερα γλωσσικά στρώματα της Νέας Ελληνικής (π.χ. διαγουμίζω), καθώς και η μηδενική ανοχή απέναντι στο υπερβατό, όταν μάλιστα ανάμεσα στις λέξεις που συνανήκουν δεν παρεμβάλλεται παρά ένας όρος της πρότασης, μόνο σε προκατάληψη μπορούν να αποδοθούν. Επιπλέον, υποστηρίζεται ότι η μετάφραση υπέπεσε στη φενάκη της ακριβολογίας, και μερικοί θα τη χαρακτήριζαν απαξιωτικά “φιλολογική” (σ. 323). Μολονότι δεν θεωρώ τον χαρακτηρισμό “φιλολογικός” απαξιωτικό, περιορίζομαι να σημειώσω ότι αλλού (σ. 326) η μετάφραση κρίνεται “ανειμένη”. Αυτές οι παλινδρομήσεις θέτουν σε σοβαρή αμφισβήτηση τα εφαρμοζόμενα αξιολογικά κριτήρια. Στις ειδικότερες παρατηρήσεις για τη μετάφραση θα επανέλθω αργότερα.

Μια άλλη ομάδα παρατηρήσεων περιλαμβάνει ενστάσεις που θεωρώ περιττές:

α) Είναι περίεργο, υποστηρίζεται, το γεγονός ότι μετά την εργασία του Ι.Θ. Κακριδή για τον λυρικό μονόλογο της Άλκηστης (1929) δεν υπάρχει κάποια νεότερη μελέτη (σ. 328). Παραμένει, ωστόσο, δυσεξήγητο γιατί ο κριτής επέλεξε να εκφράσει την απορία του αντί να παραθέσει κάποιο νεότερο δημοσίευμα.

β) Το σχόλιο για τον κατάλογο των νεκρών που ανέστησε ο Ασκληπιός θεωρείται περιττός φόρτος λογιουσύνης (σ. 329). Προκαλείται η εντύπωση στον ανυποψίαστο αναγνώστη ότι παραθέτω κάποιον κατάλογο νεκρών που ανέστησε ο Ασκληπιός. Στην πραγματικότητα το μόνο που αναφέρω είναι ότι ο Απολλόδωρος παραθέτει έναν τέτοιο κατάλογο, τον οποίο άλλοι μελετητές θεωρούν γνήσιο και άλλοι νόθο.

γ) Στο σχόλιό μου για τη σημασία του ρήματος *βουφορβέω* ελέγχομαι (σ. 330) γιατί δεν παραθέτω επί λέξει μια φράση των αρχαίων Σχολίων, την οποία όμως αποδίδω στα Νέα Ελληνικά. Είναι απαραίτητο να υποτιμήσω τόσο πολύ τον αναγνώστη, πληροφορώντας τον ότι το βόδι διαφέρει (“ξεχωρίζει”) από τα άλλα ποιμαντικά ζώα, δηλαδή τα αιγοπρόβατα;

δ) Στον στ. 50 ο Απόλλων ερωτά τον Θάνατο αν υπάρχει δυνατότητα αναβολής του θανάτου της Άλκηστης. Τα χφφ. όμως παραδίδουν τη συμπλοκή *θάνατον έμβαλεῖν*, ενώ ο Bursian διόρθωσε εύλογα το απαρέμφοτο σε *άμβαλεῖν*, που εναρμονίζεται απολύτως με τα συμφραζόμενα. Ο κριτής συμφωνεί με τη διόρθωση, την οποία υιοθετεί και το δικό μου κείμενο, αλλά με ψέγει γιατί δεν έθεσα το ερώτημα αν η συμπλοκή *θάνατον έμβαλεῖν* μπορεί να γίνει ανεκτή στην τραγωδία. Ωστόσο, μολονότι ούτε απάντηση δίνει ούτε διευκρινίζει τη θέση του, δημιουργεί προδήλως την εντύπωση ότι η χρήση είναι απαράδεκτη, κάτι που θα

έπρεπε να το είχα υποδείξει (σ. 331). Η χρήση όμως είναι απολύτως ομαλή, όπως αποδεικνύει το πλήθος των παραλλήλων που παραθέτει το Liddell – Scott – Jones (έμβ. *πληγάς, ἔλκεα, πῦρ, φόβον, ἄταν*), μερικά από τα οποία μάλιστα είναι τραγικά. Απλώς, όταν άλλοι ισχυρότεροι λόγοι, όπως είναι η λογική των συμφραζομένων, επιβάλλουν “την προφανώς αναγκαία”, κατά τον κριτή, διόρθωση, η συγκέντρωση παραλλήλων που θα συσκοτίζαν αυτή την αναγκαιότητα είναι περιττή. Σημειώνω, πάντως, ότι την παραδεδομένη γραφή την αποδέχονται, εκτός από τα αρχαία Σχόλια, τόσο ο Garzya (ο οποίος, ωστόσο, παρατηρεί στο κριτικό του υπόμνημα: *ἀμβαλεῖν Bursian fort. recte*) όσο και οι Lazzeri και Seeck, όπως συζητείται διεξοδικά στο σχόλιό μου.

ε) Οι βιβλιογραφικοί πίνακες στο τέλος κάθε τόμου απορρίπτονται με το σκεπτικό ότι 50 τίτλοι είναι κοινοί, κάτι αναμενόμενο, θα προσέθετα, αφού και οι δύο τόμοι αφορούν το ίδιο δράμα. Ωστόσο, η βιβλιογραφία του πρώτου τόμου είναι κατά τα 4/5 περίπου διαφορετική από εκείνη του δεύτερου τόμου. Είναι σαφές, νομίζω, ότι, παρά την αυτονόητη ταύτιση ενός αριθμού τίτλων, καθένας από τους δύο βιβλιογραφικούς πίνακες διατηρεί την αυτονομία του και επιτελεί διαφορετική λειτουργία. Ο πρώτος αναφέρεται στις ενότητες της Εισαγωγής, άρα στα ειδικά ζητήματα περί την *Ἀλκηστη*, ενώ ο δεύτερος αποτελεί, τρόπον τινά, list of references στο κατά στίχον υπόμνημα, καλύπτοντας ποικίλα θέματα και προβλήματα.

στ) Ο κριτής εκφράζει την αντίθεσή του (σ. 336) στην επιλογή εκ μέρους του Seeck της γραφής *τάσδ’ ὑπερβαλὼν τύχας* του κώδικα Β (στ. 829), ο οποίος παραδίδει τη συμπάρθεση δύο διαφορετικών γραφών *τύχας πύλας*, ένα παλαιογραφικό φαινόμενο (*cumuls de variantes*) γνωστό στους κριτικούς του κειμένου (τί νόημα έχει εν προκειμένω ο χαρακτηρισμός *contra metrum*;). Η επιλογή θεωρείται “προδήλως απορριπτέα”, και προκρίνεται η γραφή *τάσδ’ ὑπερβαλὼν πύλας* των άλλων κωδίκων, την οποία δέχεται και το κείμενό μου. Κάποια εξήγηση όμως θεωρείται απαραίτητη, δεδομένου ότι η ίδια συμπλοκή (*τάσδ’ ὑπερβαλὼν τύχας*) απαντά 35 στίχους νωρίτερα (στ. 795) και επαναλαμβάνεται, κατά τον Seeck ως αυτοαναφορά του Ηρακλή, στον στ. 829. Όπως και να έχει το πράγμα, η κριτική δεν αφορά την έκδοσή μου, οπότε η παρατήρηση ούτως ή άλλως παρέλκει.

ζ) Με αφορμή τους στ. 367–8, ο κριτής εκφράζει, χωρίς παράθεση επιχειρημάτων, επιφυλάξεις (σ. 333) για την πειστική, κατά τη γνώμη μου, ταύτιση εκ μέρους του C. Franco των απόψεων του Αδμήτου με εκείνες της συζύγου του και θεωρεί αβάσιμη τη θέση μου ότι στον αγώνα λόγων, ο οποίος, σημειωτέον, διεξάγεται μπροστά στο άψυχο σώμα της *Ἀλκηστης*, ο βασιλιάς εκπροσωπεί, κατά τη δικανική έννοια του όρου, και τη νεκρή σύζυγό του. Ωστόσο, οι άνευ αιτιολογίας επιφυλάξεις δεν επαρκούν για την αμφισβήτηση του ισχυρισμού μου.

η) Ότι απουσιάζει πριν από κάθε κατά ποσόν μέρος της τραγωδίας, και ειδικότερα από μερικά επεισόδια, κάποια εισαγωγική παράγραφος είναι ορθό (σ. 328), αλλά η παρουσία της δεν κρίθηκε πάντοτε απαραίτητη. Στο δεύτερο επεισόδιο, για παράδειγμα, εμφανίζεται το βασιλικό ζεύγος, η *Ἀλκηστη* διατυπώνει την τελευταία επιθυμία της και πεθαίνει επί σκηνής. Εδώ δεν ανακύπτουν γενικά προβλήματα, που απαιτούν εισαγωγικό σχολιασμό, και όπου τίθενται συγκεκρι-

μένα και εξειδικευμένα ζητήματα συζητούνται στα επιμέρους σχόλια (π.χ. η υποτιθέμενη αποξένωση των συζύγων κατά την εκτέλεση του μονολόγου της Άλκηστης, Ιακώβ, 2, σσ. 106-7). Το περιεχόμενο του κάθε επεισοδίου αναπαράγεται στον πρώτο τόμο, στην ενότητα “Η δομή του δράματος”.

θ) Ο κριτής ενοχλείται από τις συντομογραφίες των αρχαίων συγγραφέων και, κυρίως, από την παράθεση των τίτλων των έργων σε πτώση ονομαστική (σ. 329). Το θέμα είναι καθαρά τεχνικό και θα μπορούσε κάλλιστα να αντιμετωπιστεί, αν ο τίτλος των έργων περικλειόταν σε κόμματα. Παραθέτω ένα ενδεικτικό παράδειγμα: “Μνημονεύεται από τον Π., *Πυθιονίκος* 2. 13” κ.ο.κ. Αυτή η τεχνική λεπτομέρεια δεν άξιζε, πιστεύω, να αποτελέσει αντικείμενο κριτικής.

ι) Ότι η σειρά των εκδοτών του δευτέρου τόμου των *TrGF* είναι Kannicht-Snell, και όχι αντιστρόφως, είναι, νομίζω, θέμα ελάσσονος σημασίας, δεδομένου ότι η αρίθμηση του αποσπάσματος δεν αλλάζει (σ. 337).

Η επόμενη ομάδα παρατηρήσεων δεν αφορά ενστάσεις αλλά προσθήκες. Ο κριτής δηλαδή πιστεύει ότι ο σχολιασμός μου θα έπρεπε σε διάφορα σημεία να επεκταθεί και σε άλλες παρατηρήσεις. Οι προσθήκες είναι καταρχήν ευπρόσδεκτες, αν και θα μπορούσαν να πολλαπλασιαστούν εις το διηνεκές.

α) Οι βιβλιογραφικές παραπομπές οι σχετικές με την παράδοση του ευριπίδειου κειμένου (σ. 322), καθώς και η αναφορά στα άρθρα του Barrett και του Willink, είναι χρήσιμες, αλλά ο κριτής έπρεπε, για λόγους δικαιοσύνης, να προσθέσει ότι δεν πρόλαβα να τις αξιοποιήσω, δεδομένου ότι, όπως δηλώνω στον πρόλογο, ολοκλήρωσα τη βιβλιογραφική επισκόπηση το 2008, έστω και αν περιστασιακά παραθέτω μεταγενέστερα δημοσιεύματα. Ειδικότερα, το άρθρο του Barrett, στο οποίο με παραπέμπει ο κριτής (σ. 331), στη σ. 370 τάσσεται υπέρ του οβελισμού μόνο του στ. 208 (όπως πρότεινε ο Lachmann και αποδέχθηκε με καλά επιχειρήματα η Parker), οβελισμού που υιοθετεί και το δικό μου κείμενο. Η πρόσθετη παραπομπή δεν θα συνεπαγόταν, επομένως, κάποια ουσιαστική διαφοροποίηση. Όσον αφορά το άρθρο του Willink, θα εκμεταλλευτώ τις λεπτομερείς μετρικές και κριτικές παρατηρήσεις του για τα λυρικά μέρη της *Άλκηστης* στο υπό σύνταξη μετρικό παράρτημα, που προορίζεται για ενδεχόμενη επανέκδοση του έργου μου.

β) Την παλαιογραφικά εύλογη διόρθωση του Βερναρδάκη *οἶμοι* (στ. 353: *ψυχρὰν μὲν, οἶμαι, τέρψιν, ἀλλ' ὅμως βάρος*) τη μνημονεύω στο σχετικό σχόλιό μου, αλλά διστάζω να την υιοθετήσω στο κείμενο, όχι τόσο επειδή, όπως σημειώνει ο κριτής (σ. 333), το επιφώνημα δεν απαντά στο εσωτερικό στίχου παρά σε μια δωδεκάδα περιπτώσεις, όσο επειδή η παραδεδομένη γραφή προσφέρει ικανοποιητικό νόημα. Η διόρθωση ως απλή δυνατότητα μνημονεύεται ήδη στο σχόλιό μου, οπότε η παρατήρηση είναι μάλλον περιττή.

γ) Υποστηρίζεται ότι δεν ανασκευάζω τον Seeck, που προτείνει τον οβελισμό των στίχων 790-1, αλλά απλώς τον μνημονεύω (σ. 336). Το γεγονός όμως ότι απορρίπτω τις ενστάσεις του για την παρουσία της Αφροδίτης στη ρήση του Ηρακλή και δεν υιοθετώ την πρότασή του στο κείμενο δηλώνει εύγλωττα ότι δεν αποδέχομαι τον οβελισμό του, οπότε και αυτή η παρατήρηση παρέλκει.

δ) Ο κριτής προκρίνει (σ. 336), όπως και το δικό μου κείμενο, τη γραφή

ἐχθροῖσιν έναντι της γραφής *αἰσχροῖσιν* (στ. 1037), γιατί, όπως παρατηρεῖ ορθά, ο Ἀδμητος εκφράζει τον γνωστό κοινό τόπο σύμφωνα με τον οποίο πρέπει να αποκρύπτουμε τη δυστυχία από τους εχθρούς μας, προκειμένου να μην τους προσφέρουμε αφορμή ικανοποίησης: “δεν σου απέκρυψα τη σκληρή μοίρα της γυναίκας μου επειδή σε θεωρώ εχθρό μου”, λέει ο Ἀδμητος στον Ηρακλή (στ. 1037-8). Συνήθως όμως ο κοινός αυτός τόπος εκφέρεται από τον ομιλητή με αναφορά στην προσωπική του μοίρα, ενώ προστίθεται και η συνειδητή αποφυγή ενδεχόμενου χλευασμού εκ μέρους του εχθρού. Στην περίπτωση αυτή θα προσδοκούσαμε μια διατύπωση περίπου ως εξής: “Δεν σου απέκρυψα τη δυστυχία μου επειδή σε θεωρώ εχθρό μου.” Ο υπό συζήτηση στίχος παρουσιάζει, επομένως, διαφοροποίηση στη διατύπωση, η οποία θα έπρεπε να ληφθεί σοβαρά υπόψη, επειδή αυτή ευθύνεται, κατά πάσα πιθανότητα, για την απουσία του συσχετισμού από την έρευνα της γραφής *ἐχθροῖσιν* με τον εν λόγω κοινό τόπο. Το “λάθος επιχείρημα” που εντοπίζει ο κριτής στο σχόλιό μου αναφέρεται στην κλιμάκωση που διαπιστώνω στον συλλογισμό του Ἀδμήτου (*ἀτίζων οὐδ’ ἐν ἐχθροῖσιν τιθείς*), την οποία ασυναίσθητα αναπαράγει και ο ίδιος (“π ο λ λ ὡ μ ἄ λ λ ο ν πρέπει να κρύβει κανείς τη δυστυχία του από τους εχθρούς”). Πιστεύω, πάντως, ότι και οι δικές μου σκέψεις για την προτίμηση της γραφής *ἐχθροῖσιν* έχουν τη θέση τους στο σχετικό σχόλιο.

ε) Το σύντομο δείγμα της ρητορικής ανάλυσης (παρήχηση, υπερβατό, διασκελισμός) της εναρκτήριας ρήσης του Φέρητα (σ. 327) αποτελεί χρήσιμη προσθήκη, αλλά δεν επιχειρήθηκε στο υπόμνημα, γιατί το μόνιμο πρόβλημα στον αγώνα λόγων, το οποίο απασχολεί με ιδιαίτερη έμφαση την έρευνα μετά το θεμελιώδες άρθρο του K. von Fritz (που αναδημοσιεύθηκε πριν από μισόν αιώνα), συνίσταται στο κρίσιμο ερώτημα αν ο Ἀδμητος αποτελεί πιστό αντίγραφο του εγωιστή, κυνικού και φιλόζωου πατέρα του. Στο κείμενο ζήτημα της ηθογράφησης των προσώπων επικέντρωσα την προσοχή μου. Ότι και άλλες προσεγγίσεις είναι θεμιτές, όπως η ρητορική, η αφηγηματολογική κτλ., είναι αυτονόητο. Πάντως, τη βασική διαφοροποίηση από το τρυφερό *ὦ τέκνον*, στο αυστηρό *ὦ παῖ* στις προσφωνήσεις του Φέρητα προς τον Ἀδμητο την επισημαίνω στο παράρτημα για τον αγώνα λόγων (Ιακώβ, 1, σ. 291).

στ) Ότι *Υποβολιμαίο* συνέθεσαν και άλλοι κωμικοί, εκτός από τον Μένανδρο και τον Ἀλεξή, είναι ορθό (σ. 334). Ο στόχος όμως του σχολίου μου δεν είναι γραμματολογικός, αλλά υπηρετεί αποκλειστικά τη σύνδεση του *ὑπεβλήθην* στην *Ἄλκηστη* (στ. 639) με τον τίτλο της κωμωδίας, και όχι με τους ποιητές. Η παράθεση του συνόλου των ονομάτων των ποιητών που συνέθεσαν *Υποβολιμαίο* δεν θα αποτελούσε “περιττό φόρτο λογιουσύνης”;

ζ) Η συζήτηση του αδέσποτου κωμικού αποσπάσματος *95 από τους Kassel – Austin, στην οποία παραπέμπει ο κριτής (σ. 334) με αφορμή το σχόλιό μου στους στ. 627-8, δεν ακυρώνει την υπόθεσή μου ότι το κείμενο του Αίλιου Αριστείδη, που χαρακτηρίζεται ρητά από τον αρχαίο συγγραφέα ως παροιμία και καταχωρίζεται στη συλλογή των κωμικών αποσπασμάτων, ενδέχεται να ανάγεται σε παροιμία της εποχής του Ευριπίδη. Συγκεκριμένα, οι μελετητές κατα-

λήγουν στο συμπέρασμα ότι το απόσπασμα είναι είτε κωμικό είτε τραγικό και μιμείται σαφώς τον Ευριπίδη. Το συμπέρασμα αυτό δεν αντίκειται στην υπόθεσή μου, γιατί δικαιούμαστε να υποστηρίξουμε ότι ο ποιητής ενσωμάτωσε τη γνωστή στην εποχή του παροιμία στην *Άλκηστη*, από όπου τη δανείστηκαν αργότερα ο ανώνυμος κωμικός ή ο μεταγενέστερος τραγικός ποιητής. Η παραπομπή στη σχετική συζήτηση, επομένως, θα μπορούσε ίσως να προστεθεί, μολονότι δεν επηρεάζει ουσιαστικά το δικό μου σχόλιο.

η) Δεν ενδείκνυται η αντικατάσταση της αρίθμησης των μονόστιχων γνωμών του Μενάνδρου από τον Λιαπή με την αρίθμηση της έκδοσης Pernigotti, όπως προτείνεται (σσ. 336-7), γιατί παραπέμπω στα σχόλια του Λιαπή. Θα μπορούσε, βέβαια, η παραπομπή στην αρίθμηση της ξένης έκδοσης να περιληφθεί σε παρένθεση.

θ) Και αν ακόμη υποθέσουμε ότι είναι περιττή η παράθεση συνθέτων σε -τρόφος ως ανάλογων σχηματισμών προς το *γηροτρόφον* της *Άλκηστης*, στ. 668, τί θα προσέφερε η πρόσθετη πληροφόρηση ότι σύνθετα αυτού του τύπου απαντούν συχνά στον Αισχύλο, τρεις φορές (και όχι άπαξ, όπως λέγεται) στον Σοφοκλή και στον Ευριπίδη της τελευταίας δεκαετίας, όταν η συζήτηση (σ. 335) αφορά σύνθετο της *Άλκηστης*, της παλαιότερης σωζόμενης τραγωδίας του Ευριπίδη, και όταν παραμένει τελείως απροσδιόριστο το λεξιλόγιο των χαμένων τραγωδιών του; Επιπλέον, ας σημειωθεί ότι ο ειδικός αναγνώστης μπορεί εύκολα να συναγάγει ότι οι αναφερόμενες τραγωδίες ανήκουν στην τελευταία δεκαετία της ζωής του ποιητή, δεδομένου ότι τα παρατιθέμενα χωρία μνημονεύονται κατά σχετική χρονολογική τάξη με αφετηρία τις *Τρωάδες* του 415 π.Χ.

ι) Είναι ακριβές ότι δεν αναφέρω τον οβελισμό του στ. 678 (*κάπο Θεσσαλοῦ*)/ *πατρός γεγῶτα γησίως ἐλεύθερον*) που είχε προτείνει παλαιότερα ο κριτής. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι θα αποδεχόμουν τον οβελισμό. Πρώτον, διότι το γεγονός ότι το επίρρημα *γησίως* μαρτυρείται σε πεζό λόγο και για πρώτη φορά στον Λυσία δεν σημαίνει απολύτως τίποτε, δεδομένου ότι το επίθετο *γήσιος* μαρτυρείται 3 φορές στον Σοφοκλή και 7 φορές στον Ευριπίδη και, δεδομένου ότι ο λόγος είναι για ποιητική λέξη, στον Όμηρο, τον Πίνδαρο και τον Βακχυλίδη. Η χρονολογική αυτονόμηση του επιρρήματος από το επίθετό του είναι αυθαίρετη, και είναι γνωστό ότι, έστω και καθ' υπερβολήν, το λεξικό Liddell - Scott - Jones αντιμετωπίζει τα επιρρήματα περίπου ως γραμματικούς τύπους των πρωτότυπων επιθέτων. Δεύτερον, διότι η αθέτηση ενός στίχου μόνο και μόνο για να καταστεί το νόημα αιχμηρότερο περιέχει σε μεγάλο βαθμό το υποκειμενικό στοιχείο. Και τρίτον, διότι ο στίχος δεν αποτελεί περιττό ανάπτυγμα του προηγούμενου. Μπορεί η καταγωγή (*Θεσσαλός κάπο Θεσσαλοῦ*) να προϋποθέτει την ιδιότητα του ελεύθερου, δεν εξασφαλίζει όμως την ιδιότητα του γησίου.

Άλλες φορές αποσιωπώνται πρωτότυπες συμβολές.

α) Αναφέρω την πρότασή μου σύμφωνα με την οποία ο Απόλλων στον πρόλογο εισέρχεται από κάποια πάροδο, προερχόμενος από τον Όλυμπο, και δεν εξέρχεται από το παλάτι, όπως προτείνει η αρχαία υπόθεση. Από όσο γνωρίζω, η σκηνοθεσία της αρχαίας υπόθεσης γίνεται ομόφωνα αποδεκτή από την έρευνα (βλ. ενδεικτικά R. Buxton, *Myths and Tragedies in Their Ancient Greek Context*,

Οξφόρδη 2013, σ. 202 με τη σημ. 1, όπου παλαιότερη βιβλιογραφία), με εξαίρεση έναν μελετητή, ο οποίος υποθέτει ότι ο θεός επιστρέφει από το λιβάδι, εξακολουθεί δηλαδή να βρίσκεται στην υπηρεσία του Αδμήτου. Αντίθετα, το σχόλιό μου προϋποθέτει ότι ο Απόλλων έχει επιστρέψει, μετά την έκτιση της ποινής του, στον Όλυμπο και έχει επανενταχθεί στον κόσμο των θεών. Προς την κατεύθυνση αυτή προσάγω τρία ισχυρά επιχειρήματα, αλλά ο κριτής περιορίζεται επικριτικά στο ερώτημα αν η προσφώνηση *ὦ δώματ'* (στ. 1) μπορεί να ειπωθεί από κάποιον που εξέρχεται από ένα οίκημα (σ. 330). Η απάντηση, σύμφωνα τουλάχιστον με την αρχαία υπόθεση και το σύνολο σχεδόν των σύγχρονων μελετητών, είναι ότι αυτό είναι απολύτως θεμιτό. Ωστόσο, ο κριτής επικαλείται προσφωνήσεις προσώπων που εισέρχονται στη σκηνή και ανήκουν σε τραγωδίες του Ευριπίδη. Για τον σκοπό αυτόν θα ακούσε η παραπομπή στην ίδια την *Αλκιστη*, όπου ο Άδμητος, επιστρέφοντας από τον τάφο της συζύγου του, προσφωνεί το παλάτι (στ. 912): *ὦ σχῆμα δόμων*. Υπό αυτούς τους όρους ο κριτής θα μπορούσε να προσθέσει το ερώτημά του ως ενισχυτικό των επιχειρημάτων μου.

β) Η ερμηνεία του δράματος θεωρείται “κατά το μάλλον ή ήττον πειστική” (πρόκειται για τη μοναδική υπό όρους θετική αξιολόγηση σε ολόκληρη τη βιβλιοκρισία. Η εξαίρεση όμως έχει την εξήγησή της: η ερμηνεία μου, που ανάγεται στα 1985, κινείται περίπου προς την ίδια κατεύθυνση με την προτεινόμενη από τον P. Riemer ερμηνεία στα 1989), αλλά ο κριτής σπεύδει να συμπληρώσει ότι δεν συμμερίζεται σε όλο τους το εύρος τα συμπεράσματά της (σ. 322). Η διατύπωση επιφυλάξεων είναι, ασφαλώς, θεμιτή, αρκεί αυτές να τεκμηριώνονται από σχετικά επιχειρήματα. Η γενικόλογη διαπίστωση, και μάλιστα για μείζον θέμα όπως η ερμηνεία του έργου, δεν είναι επαρκής καθαυτήν. Ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα των ερμηνευτικών του ενστάσεων θα ήταν στην προκείμενη περίπτωση άκρως διαφωτιστικό.

Στη συνέχεια θα πραγματευθώ ειδικότερα θέματα. Αρχίζω με τη μετάφραση. Μερικές αποδόσεις απορρίπτονται τελείως καταχρηστικά.

α) Το “δεν πρέπει αυτοί που γευματίζουν στεναγμούς ν’ ακούνε και οι φιλοξενούμενοι λύπη να νιώθουν” αποδίδει το τολμηρό υπερβατό *θωινωμένους ... ξένους* (στ. 549–50) ως εν δια δυοίν, αλλά είναι ολοφάνερο, πιστεύω, ότι δεν αφορά διαφορετικά πρόσωπα (σ. 325).

β) Ο κριτής ενοχλείται (σ. 324) από την κοινότατη στη Νέα Ελληνική χρήση του άοριστου “ποτέ” στη σημασία “κάποια φορά, κάποτε” (στ. 719).

γ) Ο στ. 810 *ὄν χερῶν μ' ὀθνείου γ' ὄννεκ' εὖ πάσχειν νεκροῦ* αποδίδεται “Δεν έπρεπε, λοιπόν, να καλοπερνώ, μια και ο νεκρός είναι ξένος;”. Ο κριτής ισχυρίζεται ότι το νόημα “βγαίνει με ιδρώτα, αν τελικά βγαίνει” (σ. 325). Ωστόσο, υποθέτω ότι το νόημα είναι σαφέστατο για κάθε καλόπιστο αναγνώστη. Σημαίνει άραγε *εὖ πάσχω* “τα βάρω μαύρα”, όπως προτείνει ο κριτής, και όχι “καλοπερνώ, γλεντώ, διασκεδάζω”; Αν η πιθανή απάντησή του θα ήταν ότι ο Ηρακλής αυτό εννοεί, σε τελευταία ανάλυση, τότε δεν κατανοώ γιατί, κατά τη γνώμη του (σ. 325), είναι ανακριβής η δική μου απόδοση του *εἴπερ εὖ φρονεῖς με το “αν είσαι σωστός γονιός”*, αφού, σε τελευταία ανάλυση, αυτό εννοεί η *Αλκιστη* (βλ. την

επόμενη περίπτωση).

δ) Το *εἴπερ εἶ φρονεῖς* (στ. 303), το οποίο, κατά τον κριτή, σημαίνει “αν βέβαια έχεις τα λογικά σου” (σ. 325), αποδόθηκε με το “αν είσαι σωστός γονιός” με βάση το σχετικό σχόλιο της Dale (“i.e. as a normal father. The words do not imply any doubt of his affection”), γιατί είναι προφανές ότι η Άλκηστη δεν καταλογίζει στον Άδμητο παραφροσύνη. Πράγματι, αν θέλαμε να ωθήσουμε τα συμπραζόμενα στα λογικά τους άκρα, θα αποδίδαμε τα λόγια της Άλκηστης ως εξής: “Δεν αγαπάς τα παιδιά μας λιγότερο από εμένα, που δεν έχω χάσει τα λογικά μου” — αλλά αυτή η απόδοση είναι, ασφαλώς, παράλογη. Με άλλα λόγια, η σχέση γονιών και παιδιών δεν είναι θέμα λογικής αλλά συναισθηματικής στάσης.

ε) Το *οὐκ ἀρχῶ* (στ. 95) το αποδίδω με το “δεν λέω μεγάλο λόγο”, ενώ ο κριτής προτιμά το “εν είμαι βέβαιος”, όπως το μεταφράζω στο υπόμνημα (σ. 326). Είναι, ωστόσο, προφανές, κατά τη γνώμη μου, ότι η νεοελληνική φράση χρησιμοποιείται για να δηλώσει ακριβώς την αβεβαιότητα του ομιλητή: “δεν διακινδυνεύω μεγάλη κουβέντα”. Αν η απόδοση αυτή θεωρείται ενδεχομένως ιδιωματική, αυτό είναι άλλο ζήτημα.

στ) Ο κριτής επικρίνει με πρωτοφανή δριμύτητα την απόδοση “ευγενικός” (σσ. 324–5), προκειμένου για τον αυτοχαρακτηρισμό του Ηρακλή με το επίθετο *γενναῖος* (στ. 1120). Ο κριτής, εκτός από τον στ. 1120, επικαλείται και τον στ. 1136. Στην τελευταία περίπτωση όμως ο Άδμητος αποκαλεί τον φίλο του *εὐγενῆ*, δηλαδή “από καλή γενιά”, πράγμα που σημαίνει ότι αντιλαμβάνεται και αποδίδει την πολυσημάντη λέξη *γενναῖος*, που διατυπώθηκε 15 στίχους νωρίτερα, με τη λέξη *εὐγενής*. Αυτή η ωραία ενδοκειμενική ερμηνεία της λέξης *γενναῖος* με οδήγησε να κατανοήσω τον στίχο 1120 του Ηρακλή ως εξής: “και κάποτε θα πεις ότι ο γιος του Δία κρατά από καλή γενιά, είναι δηλαδή φίλος ευγενικός”. Με το επίθετο “ευγενικός” αποδίδει το *εὐγενής* του στ. 1136 και ο ελληνομαθέστατος, κατά τον εύστοχο χαρακτηρισμό του κριτή, Θρασύβουλος Σταύρου. Είναι περιττό, φυσικά, να τονίσω ότι η λέξη “ευγενικός” δεν δηλώνει εδώ “αυτόν που συμπεριφέρεται με καλούς τρόπους”, και την ορθή σημασία της λέξης στα δεδομένα συμπραζόμενα την αντιλαμβάνεται κάθε αντικειμενικός αναγνώστης. Είναι αξιοσημείωτο μάλιστα ότι το *Αντιλεξικόν* του Βοσταντζόγλου παραθέτει ως συνώνυμα της λέξης “ευγενικός” τα “αριστοκρατικός, αρχοντικός, ευγενούς καταγωγής, ευγενής”. Η μετάφρασή μου, επομένως, αντιμετωπίστηκε με κατάφωρα άδικο τρόπο.

ζ) Στη στιχομυθία Θεράποντα και Ηρακλή ο πρώτος ερωτά τον τελευταίο αν γνωρίζει τη συμφορά που έπληξε το παλάτι (στ. 807 κ.ε.). Ο Ηρακλής απαντά, κατά τη μετάφρασή μου: “Όχι, εκτός αν ο αφέντης σου με γέλασε”. Με ασυνήθιστη οξύτητα επισημαίνεται (σ. 325) ότι στη θέση του “Όχι” πρέπει να μεταφράσουμε το αντίθετο: “Ξέρω, εκτός και αν μου είπε ψέματα ο κύριός σου”. Ο κριτής όμως καλύπτει τις περιπαικτικές του εκφράσεις με μια έντεχνη απόκρυψη. Συγκεκριμένα, ο Θεράπων δεν ερωτά τον Ηρακλή “Ξέρεις τη συμφορά που έπληξε το παλάτι;”, αλλά με αρνητική εκφορά *οὐ κάτοισθα τὰν δόμοις κακά;*, “Δεν ξέρεις κτλ.:". Η ορθή απάντηση στην ελληνική γλώσσα είναι “Όχι (δηλ.

Όχι, ξέρω), εκτός και αν ...”.

η) Αποδίδω τον στ. 1082, *ἀπόλεσέν με κἄτι μᾶλλον ἢ λέγω*, ομολογουμένως ανειμένα ως “τα λόγια δεν μπορούν να πουν πόσο κακό μου έκανε ο χαμός της”. Ο κριτής προτιμά τον άτμητο δεκαπεντασύλλαβο “με εξόντωσε και ακόμα παραπάνω απ’ ό,τι λέω”. Ο απροκατάληπτος αναγνώστης μπορεί να συγκρίνει.

θ) “πολύχρωμο ελαφάκι” (στ. 584-5). Ο κριτής παρατηρεί με λανθάνουσα ειρωνεία σχετικά με αυτήν την απόδοση του *ποικιλόθριξ νεβρός* ότι χρειάζεται προσπάθεια για να αποφύγει κανείς συνειρμούς με γνωστες νεοελληνικές εκφράσεις (σ. 324). Εκ των υστέρων διαπιστώνω ότι παραπλήσια είναι η απόδοση του “ελληνομαθέστατου”, όπως δικαίως τον αποκαλεί ο κριτής, Θρασύβουλου Σταύρου: “το ελαφάκι το παρδαλό”.

ι) Ο κριτής αναρωτιέται αν το “πάνε” στη γλώσσα μας μπορεί να είναι δεύτερο ενικό πρόσωπο προστακτικής (σ. 324: “πάνε [β’ εν. προστ.!] στο καλό!”). Αν συμβουλευόταν το Λεξικό του Ιδρύματος Τριανταφυλλίδη (λ. πηγαίνω), θα λυνόταν πάραυτα η απορία του.

Ορισμένες φορές παρατηρείται αναντιστοιχία μεταξύ των γραφών του αρχαίου κειμένου και της μετάφρασής τους (σσ. 325-6). Η παραδρομή είναι ευεξήγητη και οφείλεται στο γεγονός ότι το προς μετάφραση κείμενο ανήκει σε προγενέστερη πληκτρολόγηση. Ωστόσο, αρκούμαι να σημειώσω ότι το νόημα δεν αλλοιώνεται δραματικά. Π.χ. *γυναικὸς ἀθλίου τύχας* (την τύχη της βαριόμοιρης γυναίκας μου) / *γυναικὸς ἀθλίους τύχας* (τη σκληρή τύχη της γυναίκας μου), *γενναίων δόμων* (δέξου την στο αρχοντικό σου) / *γενναίως δόμων* (δέξου την με αρχοντιά στο σπιτικό σου). Εννοείται, φυσικά, ότι σε επανέκδοση του έργου θα αποκατασταθεί η αντιστοιχία πρωτοτύπου και μετάφρασης ως προς τις συγκεκριμένες γραφές. Ότι παρόμοιες παραδρομές παρατηρούνται σε κείμενα που η επεξεργασία τους διαρκεί μεγάλο χρονικό διάστημα το αποδεικνύει η ακόλουθη περίπτωση από το σχετικά πρόσφατο ερμηνευτικό υπόμνημα του Seeck στην *Άλκηστη* (2008): Όπως είδαμε, ο μελετητής υιοθετεί τη γραφή *ὑπερβαλῶν τύχας*, και όχι *ὑπερβαλῶν πύλας*, και υπερασπίζεται σθεναρά την επιλογή του. Λίγες αράδες πιο πάνω, ωστόσο, παραφράζει τον στ. 829 ως εξής: Herakles hat gegen seinen *thymos* ... das Haus betreten, μοιάζει δηλαδή να αποδέχεται την απορριπτέα από τον ίδιο γραφή *πύλας*.

Προχωρώ σε θέματα κριτικής του κειμένου.

α) Ο στ. 16 *πατέρα γεραιάν θ’ ἢ σφ’ ἔτικτε μητέρα* έχει διαιρέσει τους μελετητές σε δύο ομάδες: μερικοί διατηρούν τον στίχο ως γνήσιο (μεταξύ αυτών η Parker στην πρόσφατη έκδοσή της και μια πλειάδα άλλων), ενώ ορισμένοι, όπως ο Riemer, τον οποίο ακολουθεί ο κριτής, τον οβελίζουν. Προσωπικά ανήκω στην πρώτη κατηγορία, όπως συνάγεται από το σχετικό σχόλιό μου, έστω και αν ο κριτής πρεσβεύει δογματικά ότι η διατήρηση του στίχου είναι λύση απελπισίας (σσ. 330-1). Τα πλεονεκτήματα της διατήρησης του επίμαχου στίχου είναι τα εξής: Ο Απόλλων υπαινίσσεται ότι θα προσδοκούσε η προσφορά της ζωής για τη σωτηρία του Αδμήτου να προέλθει από τους γονείς, και ειδικότερα από τη μητέρα (σταθερό ζητούμενο στη λαϊκή συνείδηση), την προχωρημένη ηλικία της οποίας τονίζει σκόπιμα (*γεραιάν*, στ. 16). Τα λόγια του Απόλλωνα

προς τον Θάνατο (στ. 42), εξάλλου, ότι τον βαραίνει η δυστυχία του Αδμήτου, υπαινίσσονται ότι οι προσδοκίες του θεού, που εκφράστηκαν έμμεσα στον στ. 16, διαψεύστηκαν, με αποτέλεσμα η προσφορά του να μετατραπεί από δωρεά σε συμφορά. Όταν, τέλος, η Άλκηστη υπογραμμίζει ότι την κατάστασή της την όρισε έτσι κάποιος θεός (στ. 297-8), η άποψή της ηχεί ειρωνικά, γιατί ο θεατής γνωρίζει, χάρη στον υπαινικτικό στ. 16, ότι η πρόθεση του θεού ήταν τελείως διαφορετική. Ότι η μητέρα απουσιάζει τελείως από το έργο δεν συνηγορεί υπέρ του οβελισμού του στίχου που τη μνημονεύει, όπως υποστηρίζεται, γιατί ο στίχος αναφέρεται στο προδραματικό παρελθόν, όταν ο Αδμητος δοκίμασε την αγάπη των γονιών του και απογοητεύθηκε. Στο έργο δεν είναι απαραίτητη η παρουσία της, γιατί εκπροσωπείται επάξια από τον σύζυγό της, με τις απόψεις του οποίου ταυτίζεται απολύτως. Άλλωστε, η σκηνική απουσία της ακυρώνεται από τις φορτισμένες καταδικαστικές αναφορές στην αδιαφορία της στη ρήση του Αδμήτου στους στ. 637-9 του αγώνα λόγων. Γλωσσικό και, κατ' επέκταση, νοηματικό πρόβλημα δεν υφίσταται, παρά την αθέτηση του Dindorf και τις διορθώσεις των Monk και Nauck. Εάν δοθεί η φυσική αρχαιοελληνική σημασία στο πάντας φίλους, “όλους τους δικούς του, όλους τους στενούς του συγγενείς”, κατά κύριο λόγο όλους εκείνους που εμπλέκονται στον μύθο, δηλαδή τους γονείς και τη γυναίκα του, τα τρία αυτά μέλη λειτουργούν ως επεξηγήση του πάντας φίλους. Το τρίτο όμως και σπουδαιότερο μέλος, ακριβώς για να εξαρθεί η σημασία του, εφόσον αυτό αποτελεί τη μοναδική εξαίρεση, δεν έχει τυπική συντακτική σύνδεση με τα άλλα δύο, αλλά περιλαμβάνεται στην κύρια πρόταση που ακολουθεί, δηλώνοντας ευθέως την εξαίρεση. Όταν λέγεται με σαφήνεια ότι ο Αδμητος αναζήτησε, αλλά δεν βρήκε κανέναν πρόθυμο να πεθάνει στη θέση του εκτός από τη γυναίκα του, δεν νομίζω ότι αποτελεί ισχυρό απορριπτικό επιχείρημα το ότι δεν φαίνεται πουθενά ότι προηγουμένως τη ρώτησε ξεχωριστά.

β) Η διορθωτική μου πρόταση *ἐκθροεῖν* αντί του εσφαλμένου *απαρεμφάτου κατθανεῖν* (στ. 291) απορρίπτεται με το σκεπτικό ότι το ρήμα δεν απαντά σε ιαμβικά συμφραζόμενα (στ. 332), κάτι που έδειξα στην πρώτη ενότητα της απάντησής μου (περίπτωση Στ) ότι δεν ισχύει. Το πλεονέκτημα της πρότασής μου έγκειται στο γεγονός ότι η διόρθωση καταλαμβάνει την ίδια θέση που είχε το εσφαλμένο *απαρέμφατο*, σε αντίθεση με το υιοθετούμενο από μερικούς εκδότες *ἐκστῆναι* σε διαφορετικό σημείο του στίχου. Επιπλέον, το ρήμα είναι *τραγική λέξις*, αφού το *θρόσκω* και τα σύνθετά του επανέρχονται, όπως είδαμε, συχνά στον Αισχύλο, έναν ποιητή που, ως γνωστόν, άσκησε σημαντική επίδραση στον Ευριπίδη (για συγκεκριμένη γλωσσική επίδραση βλ. το σχόλιό μου στους στ. 951-2). Τέλος, αν το *ἐκθρόσκω* σε συνδυασμό με το *φῶς* σημαίνει “βγαίνω στο φως, γεννιέμαι” (σε χωρίο του ομηρικού *Ύμνου στον Απόλλωνα*, το οποίο παρατίθεται στο σχόλιό μου), τότε το *ἐκθρόσκω βίον* σημαίνει εξ αντιθέτου “βγαίνω από τη ζωή, την εγκαταλείπω, πεθαίνω”. Σύμφωνα με τον συμφραστικό πίνακα του Ευριπίδη, τον οποίο συνέταξαν οι Allen - Italic, το *ἐκθρόσκω* δεν απαντά στο έργο του, ενώ το απλό *θρόσκω* μαρτυρείται αρκετά συχνά, και μάλιστα σε ιαμβικά συμφραζόμενα (π.χ. *Ιφιγένεια η εν Ταύροις* 1382). Δεν αντιλαμβάνομαι κα-

τά ποιά λογική δικαιούμαστε να αποκλείσουμε τη χρήση του συνθέτου με το επιχειρήμα ότι προτείνεται ως άπαξ λεγόμενο, τη στιγμή που μαρτυρείται συχνά το απλό ρήμα. Στον Πίνδαρο, για παράδειγμα, το *προσμείννμι* (*Ολυμπιονίκος* 1, 22) απαντά άπαξ, ενώ το απλό ρήμα επανέρχεται συχνά. Οι αντιρρήσεις, επομένως, είναι άνευ περιεχομένου.

γ) Για τη διόρθωση του *μοι μηνός σε σοι μητρός* στον στ. 321 ο κριτής παρατηρεί (σσ. 332–3) ότι η πρότασή μου είχε γίνει ήδη από τον Schneider, κάτι που επισημαίνεται και σε υποσημείωση του σχετικού μου παραρτήματος (Ιακώβ 1, σ. 335, σημ. 10), και ότι χαρακτηρίστηκε από τον Wecklein ως διόρθωση λιγότερο πιθανή. Ωστόσο, η πρότασή μου έγινε ανεξάρτητα από τη διόρθωση του Schneider και διαθέτει περισσότερα επιχειρήματα από εκείνα που διατύπωσε ο ξένος μελετητής. Η παρατήρηση, εξάλλου, ότι το *σοι* είναι προβληματικό και γ' αυτό παραμένει αμετάφραστο είναι ανακριβής. Η δοτική είναι προσωπική κτητική (βλ. Kühner – Gerth) και μεταφράζεται κανονικά “στη μάνα σ ο υ”. Η αποστροφή της Άλκηστης στην κόρη της κορυφώνεται και ολοκληρώνεται, κατά τη γνώμη μου, όχι με τον στ. 319, όπως διατείνεται ο κριτής, αλλά με τον 322. Και είναι ακατανόητο κατά ποιά λογική ένας ομιλητής απευθυνόμενος σε άλλο άτομο δεν επιτρέπεται να χρησιμοποιήσει για τον εαυτό του το β' πρόσωπο: το “η μητέρα σου” είναι ταυτόσημο και συναισθηματικά πιο φορτισμένο από το απλό “εγώ”.

δ) Στη φράση *τοσαύτης συμφορᾶς προκειμένης* (στ. 551) διατηρώ τη γραφή *προκειμένης* των χφφ. αντί της διόρθωσης *προσκειμένης* του Wakefield. Εκτός από την ομοφωνία της παράδοσης (όπως και στον στ. 833, *προκειμένης* χφφ., *προσκειμένης* Scaliger) και τη μαρτυρία του αρχαίου Σχολιαστή, ακολουθώ την κριτική έκδοση του Murray και την διεξοδική και πειστικότερη εξήγηση της Dale. Κατανοώ, με άλλα λόγια, τη φράση ως “του εν ποσί κακού”. Βέβαια, η εναλλαγή των γραφών *πρόκειμαι* και *πρόσκειμαι* είναι συχνή στα χφφ., η διόρθωση όμως δεν κρίνεται απαραίτητη (σσ. 333–4).

ε) Για τον οβελισμό του *ἄγαμαι* (στ. 603, 5ος στίχος της β' αντιστροφής *ἐν τοῖς ἀγαθοῖσι δὲ πάντ' ἔνεστιν σοφίας*. [*ἄγαμαι*]) συνηγορεί η διαμόρφωση του προβληματικού στίχου στη στροφή, διαμόρφωση που επιβάλλει και τη μετρική αντιστοιχία στην αντιστροφή, όπου το *ἄγαμαι* περιττεύει. Σημειώνω ότι και ο Murray στίζει με τελεία στο *σοφίας* και δεν το συνάπτει με το *ἄγαμαι*, όπως προτείνει η Dale, ενώ ο Conacher, που, ασφαλώς, γνωρίζει την ένσταση της Dale, παρατηρεί ότι η στίξη του Murray προσφέρει ικανοποιητικότερο νόημα. Αξίζει επίσης να επισημανθεί ότι, σύμφωνα με το κριτικό υπόμνημα του Murray, ένα νεότερο χέρι (I) στον κώδικα L διέγραψε το *ἄγαμαι*, το οποίο παραλείπεται, όπως σημειώνει το σχόλιό μου, και στο *Gnomologium Vatopedianum*, κάτι που σημαίνει ότι το νόημα ολοκληρώνεται χωρίς δυσκολία στο *σοφίας*, και δεν είναι απαραίτητο να συμπληρωθεί από το *ἄγαμαι*. Για τη σύνταξη παραπέμπω στους Kühner – Gerth I, 278. Η σκέψη μου ότι το *ἄγαμαι* θα μπορούσε να αποτελεί παρασελίδιο σχόλιο διατυπώνεται ερωτηματικά, για να εξηγηθεί με κάθε επιφύλαξη πώς ενδέχεται να προέκυψε η παρουσία του ρήματος στο κείμενο (σ. 334). Φυσικά, το ρήμα θα μπορούσε να διατηρηθεί στο κείμενο, με την προϋπόθεση ότι ο στίχος

της στροφής θα διαμορφωνόταν διαφορετικά με την υιοθέτηση κάποιας άλλης μετρικά αποδεκτής διορθωτικής πρότασης. Οι λύσεις, πάντως, που έχουν προταθεί και μνημονεύονται στο σχόλιό μου δεν ικανοποιούν, κατά τη γνώμη μου.

στ) Είναι ακατανόητο γιατί το *πιθοῦ μόνον* (στ. 1109) είναι διαφορετικό από το απλό *πιθοῦ*, γραφή που προτείνω στον στ. 1087 ως διόρθωση των παραδεδομένων *πόθος* και *πόθοι* (σ. 337). Εξίσου ακατανόητο είναι γιατί η τροπή σε *ΠΟΘΟΥ* είναι παλαιογραφικώς ευεξήγητη, ενώ σε *ΠΙΘΟΥ* όχι.

Συνοψίζοντας τα ευρήματα από την εξέταση των παρατηρήσεων που αφορούν την κριτική του κειμένου, διαπιστώνω ότι το σύνολο των ενστάσεων είναι αμφισβητήσιμο. Παραμένει, φυσικά, αυτονόητο ότι οι διορθωτικές προτάσεις διατηρούν πάντοτε τον υποθετικό τους χαρακτήρα και είναι εκτεθειμένες στον κίνδυνο πιθανού λάθους, αφού αδυνατούμε να αποκαταστήσουμε με βεβαιότητα τον αυθεντικό λόγο του ποιητή.

Ο εντοπισμός των ελάχιστων τυπογραφικών λαθών είναι, ασφαλώς, χρήσιμος, ενώ οι παρατηρήσεις για τον χειρισμό του νεοελληνικού λόγου εκ μέρους μου δεν αξίζουν ιδιαίτερο σχολιασμό. Ωστόσο, ένα παράδειγμα απαιτεί περαιτέρω συζήτηση, γιατί δείχνει ότι ο κριτής προσκολλάται σχολαστικά στη σημασία των λέξεων, χωρίς να συνυπολογίζει τη σκηνοθεσία, στοιχείο απαραίτητο προκειμένου για θεατρικό έργο. Συγκεκριμένα, όταν η Άλκηστη στον στ. 266 παρακαλεί *μέθετε μέθετέ μ' ἦδη*, μεταφράζω “αφήστε με, αφήστε με πια” και σχολιάζω “Η βασίλισσα απευθύνεται στις βωβές θεράπαινες που την περιβάλλουν και τις προστάζει να την αποθέσουν στο ανάκλιτρο”. Εν προκειμένω θεωρείται εσφαλμένη η χρήση του ρήματος “αποθέτω”, γιατί, όπως υποστηρίζεται, το ρήμα προϋποθέτει ότι έως εκείνη τη στιγμή αυτό που αποθέτω το κρατούσα στα χέρια (σ. 338). Είτε δέχεται την διόρθωση του Usener στον στ. 19 είτε όχι, ο κριτής παραβλέπει την εικόνα που περιγράφει ο Απόλλων στην αρχή της τραγωδίας (στ. 19–20), ότι η Άλκηστη *νῦν κατ' οἶκους ἐν χερσῶν βαστάζεται*, ενώ παρακάτω (στ. 201, 204) ο Άδμητος *κλαίει γ' ἄκοιτιν ἐν χερσῶν φίλην ἔχων*, και η Άλκηστη χαρακτηρίζεται ως *χειρὸς ἄθλιον βάρος*, περιγραφές που σαφέστατα νομιμοποιούν τη χρήση του “αποθέτω”, λειτουργώντας ως σκηνοθετικές οδηγίες. Την εξασθενημένη και ετοιμοθάνατη Άλκηστη την κρατά αγκαλιασμένη ο Άδμητος, ενώ βοηθούν στη σκηνή και δύο θεράπαινες. Η αδυναμία της είναι τόσο μεγάλη ώστε ζητά να την αφήσουν από τα χέρια τους (πρόσεξε τον πληθυντικό *μέθετε*) και να την τοποθετήσουν στο ανάκλιτρο, που πρέπει να είχαν μεταφέρει νωρίτερα στη σκηνή θεράποντες. Υπό αυτούς τους όρους η χρήση του ρήματος “αποθέτω” είναι απολύτως θεμιτή.

Ολοκληρώνω συγκεντρώνοντας όσα στοιχεία θεωρώ αξιοποιήσιμα σε ενδεχόμενη επανέκδοση του έργου.

α) Στην ενότητα της εισαγωγής για το ειδολογικό πρόβλημα υποστηρίζω ότι δεν γνωρίζουμε αν ο Ευριπίδης επανέλαβε το πείραμα της υποκατάστασης του σατυρικού δράματος από μια τραγωδία. Φυσικά, εννοώ ότι δεν διαθέτουμε ρητή μαρτυρία για παρόμοια παράσταση, και αυτό είναι σωστό. Βέβαια, η αρχαία βιογραφία του ποιητή μας πληροφορεί ότι ο Ευριπίδης ανέβασε συνολικά μόλις 8 σατυρικά δράματα, και ο μικρός αριθμός τους καθιστά πιθανή την υπό-

θεση ότι το πείραμα επαναλήφθηκε (σ. 321). Η συμπλήρωση είναι ευπρόσδεκτη. Πρβ. ήδη D.J. Mastrorarde, *The Art of Euripides. Dramatic Technique and Social Context*, Cambridge 2010, σ. 57, ο οποίος επισημαίνει ότι δεν μπορεί να αποκλειστεί με απόλυτη βεβαιότητα η περίπτωση μεγάλος αριθμός ενριπίδειων σατυρικών δραμάτων να είχε χαθεί, προτού αρχίσει η συλλεκτική δραστηριότητα των Αλεξανδρινών φιλολόγων.

β) Ότι οι επανεκτελέσεις παλαιών δραμάτων ανάγονται σε πρωτοβουλία των υποκριτών, και όχι των ποιητών, επισημαίνεται ορθά (σ. 322-3).

γ) Η μετάφραση του στ. 1061 πρέπει να αναθεωρηθεί, ενώ σε μερικά ακόμα σημεία η μετάφραση πρέπει να αποκατασταθεί σε αντιστοιχία με συγκεκριμένες γραφές του πρωτοτύπου.

δ) Τώρα αποδέχομαι τη διατήρηση του πολύπτωτου *νέα νέου προθανοῦσα φωτός οἴχη* στον στ. 471, όπως πρότεινε η Parker (πρβ. σ. 333). Ο λόγος είναι ότι ο στίχος, χάρη στη διατήρηση του πολυπτώτου, υπογραμμίζει με κάθε επιθυμητή έμφαση τη νεαρή ηλικία του βασιλικού ζεύγους και υπαινίσσεται σαφώς με αυτόν τον τρόπο ότι η θυσία για τη σωτηρία της ζωής του Αδμήτου έπρεπε να προέλθει από τους υπέργηρους γονείς.

ε) Το παράρτημα με την καταγραφή των διαφορετικών γραφών ανάμεσα στη δική μου έκδοση και τις εκδόσεις του Diggle και της Parker πρέπει να συμπληρωθεί.

στ) Τέλος, πρέπει να συνταχθεί μετρικό παράρτημα με την ανάλυση των λυρικών μερών του δράματος (σ. 327-8).

Η προηγούμενη συζήτηση, η οποία προσέλαβε ασυνήθιστη έκταση λόγω του πλήθους και της ποικιλίας των παρατηρήσεων του κριτή, έδειξε ότι μια ευσύνοπτη και νηφάλια σταθμισμένη βιβλιοκρισία θα ανταποκρινόταν, κατά τη γνώμη μου, αποτελεσματικότερα στους όρους του είδους της φιλολογικής κριτικής.

